

GRAMMATIKA

Xüsusişmə və əlavələr

Nabatəli Qulamoglu

Dövlət İmtahan Mərkəzi yanında İctimai Şuranın üzvü, təhsil eksperti. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin problematik məsələlərindən biri olan xüsusişmə haqqında araşdırmalar aparılmış, rusiyalı dilçi-alimlər A.M.Peşkovski və V.V.Vinoqradovun bu məsələlər barədə fərqli yanaşmaları tədqiq edilərək elmi əsaslarla izahı verilmişdir. Tədqiqat işində əsas məqsəd “Xüsusişmə” mövzusunə punktuasiya aspektindən yanaşmaq olmuşdur. Bu mövzu vaxtilə orta məktəb dərslərinə daxil edilsə də, onun tədrisi zamanı bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdır. Bu çətinliklər, ilk növbədə, mövzunun mübahisəli olması ilə bağlı idi. Xüsusişmələr, cümlə üzvləri və onlarla bağlı olmayan sözlər (xitab, ara sözlər və s.) arasında yer alan qrammatik kateqoriyadır. Ona görə də məqalədə xüsusişmə ilə bağlı dilçi-alimlərin oxşar və ziddiyyətli baxışları təhlil edilmiş, xüsusişmənin əsas əlamətlərinə əsaslanaraq onun cümlədəki rolu, oxşar qrammatik kateqoriyalara yaxınlığı tədqiq edilmişdir. Məqalədə həmçinin xüsusişməyə aid mübahisəli məqamlar oxuculara təqdim edilmiş, bunlardan rəşional nəticələr çıxarılmış və onun bir çox hallarda fakültətiv xarakter daşdığı vurğulanmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

xüsusişmiş üzv,
aktuallaşma,
xüsusişmədə durğu
işarələri, qrammatik
kateqoriya, əlavələr

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 28.01.2022

qəbul edilib: 02.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Specializations and additions

Nabatali Gulamoghlu

Member of the Public Council under the State Examination Center, education expert.

Azerbaijan. E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

ABSTRACT

The article conducts research on specialization, which is one of the problems of the Azerbaijani language, explains the scientific approaches of Russian scientists A.M.Peshkovsky and V.V.Vinogradov on these issues on a scientific basis. The main purpose of the research was to approach the topic of "Specialization" from the point of view of punctuation. This topic was once included in high school textbooks, but there were a number of difficulties in its teaching. These difficulties were primarily due to the problematic nature of the issue. Specializations are grammatical categories that occur between sentence members and unrelated words (speech, interjections, etc.). Therefore, the article analyzes similar and contradictory views of linguists on specialization, based on the main features of specialization, its role in the sentence, its closeness to similar grammatical categories. The article also presents controversial points of specialization to readers, draws rational conclusions from them, and emphasizes that in many cases it is optional. At the same time, the article clarifies the relationship between specialization and additions.

KEYWORDS

specialized
member,
actualization,
punctuation marks
in specialization,
grammatical
category,
additions

ARTICLE HISTORY

Received: 28.01.2022

Accepted: 02.02.2022

Giriş / Introduction

Məqalə adında verilən iki əsas dil anlayışını paralel işlətməyimiz konkret məqsəd daşıyır. Belə ki, onlar arasında müəyyən yaxınlıq əlaqələri mövcuddur. Dilçiliyə aid müxtəlif ədəbiyyatlarda bu yaxınlıq barədə kifayət qədər məlumat verilmişdir. Müəlliflərin böyük əksəriyyəti əlavələri xüsusiləşən və xüsusiləşməyən növlərə bölməyi üstün tutmuşdur. Bu təsnifat əlavələr üçün yetərli olsa da, xüsusiləşmələrin izahı zamanı müəyyən çətinliklər yaradır.

Əslində, “əlavə” geniş anlayışdır. Bunu izah etmək üçün bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

1. Orta təhsil alan sizlər, *kolxozun qabaqcıl gəncləri*, buna necə dözürsünüz? [M.İbrahimov]
2. Xəlil *yüzbaşı* hamını dustaq edir [M.F.Axundzadə].
3. Bu arvad hamı ilə görüşür, *bir məndən başqa* [M.İbrahimov].
4. Pambığı qapana qoysunlar, növlərə (*sortlara*) ayırsınlar [C.Məmmədquluzadə].

Verilmiş nümunələrdə fərqləndirilmiş söz və ifadələrdən 1-ci aydınlaşdırıcı söz, 2-ci xüsusiləşməyən əlavə, 3-cü qoşmalı xüsusiləşmə, 4-cü isə əlavədir. Burada xüsusiləşmələrin iştirak etdiyi və etmədiyi cümlələrdə əlavə məlumat məzmunu vardır.

Onu da qeyd edək ki, cümlənin xüsusiləşən və xüsusiləşməyən üzvləri arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Xüsusiləşməni tədqiq edən alimlər (Azərbaycan və rus dilçiləri) bir çox hallarda xüsusi intonasiya ilə deyilişi və aktualığı şübhə doğuran nümunələrdən istifadə etmişlər. Əlbəttə, belə nümunələr cümlə üzvlərindən xüsusi intonasiya ilə ayrılan xüsusiləşmələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

1. Həziyyətoğlu Qasım *adamlıqda* min Kamandara dəyər [İ.Məlikzadə] [4, s.230].
2. *Maşınısız*, | necə gedərsən? [4, s.223]
3. *Mələk əlləri titrəyə-titrəyə iri mis parçı qabağa uzadanda*, | Cahandar ağa | gəlinin biləyindən yapışıb, | bir göz qırpımında | onu atın qucağına almışdı [İ.Şıxlı] [1, s.95].
4. *Birimiz bu qədər dərd içində ikən*, | nədən digərimiz elə gülür? [İ.Əfəndiyev] [1, s.97]
5. *Взбитыми ногами*, | я добрался наконец | до родного городка [К.Паустовский] [11, с.35].

Bütün bunlar nitqin semantik-sintaktik vahidləri, başqa sözlə, sintaqmanın növlərindən biridir ki, onlar da məna və ritmik ahənginə görə cümlə daxilində qrup

yaratmışlar. Sintaqmalar ritmik ahənginə görə ümumi məna daşıyır, yəni onlar şifahi nitqdə fasilə (bəzən uzun, əksər hallarda isə qısa) ilə ayrılrsa da, yazıda heç də həmişə durğu işarəsi ilə fərqləndirilmir, çünki qrammatik cəhətdən əsaslandırılması mümkün deyil. Yuxarıdakı nümunələri sintaqmalara (|) ayırmışıq. Bəzən bir söz də cümlədə sintaqma təşkil edə bilər.

Güman etmək olar ki, “Xüsusiləşmə” mövzusunun məhz mübahisəli olduğu nəzərə alındığı üçün onu məktəb proqramından çıxarmışlar. Lakin buna baxmayaraq, hər kəs yazıda xüsusiləşmələri fərqləndirməyi bacarmalıdır. Məhz məqalədə də qarşıya qoyulan əsas məqsəd əlavə və xüsusiləşmələrin punktuasiya ilə bağlı olan cəhətlərini nəzərdən keçirməkdir.

“Pambığı qapana qoysunlar, növlərə (*sortlara*) ayırsınlar” cümləsində mötərizə içərisində verilmiş sözü rus dilçiləri qoşma söz (söz birləşməsi və cümlə), professorlar Q.Kazımov və Y.Seyidov əlavə söz (əlavə söz birləşməsi və əlavə cümlələr), professor B.Xəlilov isə, sadəcə əlavə adlandırmışdır. B.Xəlilovun fikrincə, əlavəsi olan üzvü “əlavəli üzv” adlandırmaq lazımdır. Ardınca isə yazır: “Belə ki, əlavələr əlavəli üzvdən fərqli olaraq, ya mötərizəyə alınır, ya da ondan əvvəl tire işarəsi (bəzən vergül işarəsi) qoyulur” [3, s.163]. Müəllifdən verilmiş sitatda elə onun “əlavə” adlandırdığı dil vahidi mötərizə içində verilmişdir. Əgər B.Xəlilov məlum qrammatik anlayışı “əlavə” adlandırsa, o zaman sual yaranır: Bəs əlavəli üzvün əlavəsinə nə ad verək?

Professor Q.Kazımovun müəyyən etdiyi ad da (əlavə söz, söz birləşməsi və cümlə) digər qrammatik məfhumla kəşifir. Belə ki, əlavəli üzvün əlavəsi bir sözdən ibarət olursa (siz, gənclər...), ona da “əlavə söz” deyirik. Hesab edirik ki, məlum qrammatik anlayışı “haşiyə” (burada əsas fikirdən kənaraçıxma olduğuna görə) adlandırsaq, məzmunu daha uyğun olar. Bununla belə, biz ənənəyə sadıq qalaraq “əlavə söz”, “söz birləşməsi” və “cümlə” terminlərindən istifadə etməyə üstünlük veririk, çünki bu terminlər artıq dilimizdə oturuşmuş və anlayışın mahiyyətini özündə tam şəkildə əks etdirə bilmişlər.

B.Xəlilov əlavə söz, söz birləşməsi və cümlələrin başlıca qrammatik xüsusiyyətlərini önə çəkməyə cəhd etsə də, onların mötərizə içərisində yazıldığını qeyd etməklə kifayətlənmişdir.

Dilçi-alim Y.Seyidov bu mövzuya aid həsr etdiyi monoqrafiyasında onların quruluşunun bir neçə sözdən ibarət ola biləcəyini vurğulamışdır [5, s.155-156].

Prof. Q.Kazımov, digər həmkarlarından fərqli olaraq, həmin qrammatik kateqoriya haqqında nisbətən müfəssəl məlumat vermişdir: “...onların vasitəsilə cümlədə söylənilən fikri genişləndirmək, qısaltmaq, cümlədə işlədilən bu və ya digər

sözü, ifadəni, termini izah etmək, danışanın mimikasını, jestlərini təsvir etmək, zaman, məkan, mövcud situasiya haqqında məlumat vermək olur” [4, s.260].

Dilçi-alimin söylədiklərinə aşağıdakıları əlavə etməyi lazım bilirik:

1. Əlavə söz, əlavə söz birləşməsi və əlavə cümlələr də intonasiya ilə ayrılır, daha konkret, nisbətən aşağı, lakin sürətli temple deyilir.
2. Əgər əlavələr əlavəli üzv ilə kəmiyyətə və ismin hallarına görə həmişə uzlaşırsa, əlavə söz, söz birləşməsi və cümlə sərbəstdir, yəni onlar izah etdiyi söz haqqında istənilən formada məlumat verə bilər. Məsələn:
  - A. Toyun rejissoru (*toy babası*) Həsən Nəsir oğlu özü idi [C.Məmmədquluzadə].
  - B. Salam olsun “Kommunist” qəzetində qələmlə (*və ya qələmsiz*) çalışan cəmi yoldaşlara! [C.Məmmədquluzadə]
  - C. Vacib olanı da bundan ibarət olur ki, (*mən yataq otağından apaydın eşidirəm*) bu əndamlı, yaşı otuzu haqlamış üç uşaq anası və bir də ər sahibi dəstəyi götürüb nömrəni yığan kimi soruşur... [Y.Səmədoğlu].
  - D. Sənin burnu fırtıqlı balaca qardaşların (*Cəlal və Nazlı gülür*) gedirlər arxların kənarında yonca yığıb yeyirlər, amma sən evdə oturub saqqız çeynəyirsən [C.Məmmədquluzadə].
3. Onlar bəzən də dram əsərlərindəki remarkaları xatırladır (C və D nümunələri).

Verilmiş nümunələrdə rəngarəng əlavə söz, söz birləşməsi və cümlələrin olduğunu müşahidə edirik. A bəndində verilmiş cümlədə əlavə söz “rejissor” sözünü izah edir və hər ikisi ismin eyni halındadır, B bəndində əlavə söz izah etdiyi üzvdən fərqli olaraq, antonim şəkilçi qəbul etmişdir, C və D bəndlərində isə heç bir üzv izah edilmir, müəllif oxucuya səthi məlumat verir.

Yuxarıda söylənilən nümunələrdən belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, xüsusiləşmə də əlavənin bir növüdür, xeyr, sadəcə, istənilən xüsusiləşmənin məzmununda əlavə məlumat vardır.

Xüsusiləşmələrlə bağlı problemlərin içərisində ona verilən tərifin mühüm yer tutduğunu qeyd etməyi lazım bilirik. Dilçi-alimlərin böyük bir qismi (B.Əhmədov, A.M.Peşkovski, V.V.Vinoqradov, N.S.Valqina, V.N.Svetlişeva) hesab edirlər ki, yalnız cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri xüsusiləşir. Bununla yanaşı, baş üzvlərin xüsusiləşə bildiyini iddia edən alimlər də vardır. Onlar hətta bununla bağlı konkret nümunələr gətirirlər.

Məlumdur ki, dilçilik elmində “xüsusiləşmə” termini A.M.Peşkovskinin adı ilə bağlıdır. O, müəllifi olduğu kitabında, ilk dəfə olaraq, xüsusiləşmə ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xüsusiləşməyə tərifi verilmiş, tərifi onun ikinci dərəcəli üzv olduğu qeyd edilmişdir.
2. Xüsusiləşmənin söz vurğusu və intonasiya ilə sıx əlaqədə olduğu ön plana çəkilmişdir.
3. Qeyd edilmişdir ki, xüsusiləşmə yarım predikativ vahiddir və buna görə də o, budaq cümlələrə bərabər tutulmalıdır [10, s.416].
4. Xüsusiləşmənin bir sıra hallarda fakültativ xarakter daşıya bildiyi diqqətə çatdırılmışdır.
5. Xüsusiləşmənin asılı olduğu ümumi, eləcə də xüsusi şərait tədqiq edilmişdir.

A.M.Peşkovskinin opponentləri xüsusiləşmiş üzvləri budaq cümləyə bərabər tutduğu üçün onu tənqid etmişlər. Akademik V.V.Vinoqradova istinad edərək professor Ə.Abdullayev yazır: “Bu cür xüsusiləşmiş üzvləri yanlış olaraq, budaq cümləyə bərabər tutan dilçilər xüsusiləşmiş üzvləri yarım predikativ konstruksiyalar adlandırırlar. Halbuki bunlarda heç bir predikativ əlamət yoxdur” [1, s.192].

Aydın məsələdir ki, “yarım predikativ” və “budaq cümlə” anlayışları birbirindən fərqlidir. A.M.Peşkovski xüsusiləşmələri “yarım predikativ” adlandırmaqda haqlı olsa da, onları budaq cümlələrə bərabər tutmaqda səhvə yol verir, çünki budaq cümlələrdə predikativlik olmasa, onlar mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birini təşkil edə bilməz.

Xüsusiləşmə ilə bağlı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün yaxın dilçilik tariximizə qısa nəzər salmaq lazım gəlir. Bu baxımdan professor B.Əhmədovun “Xüsusiləşmələr və onların tədrisi haqqında” məqaləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif xüsusiləşməni tədqiq edən alimləri iki qrupa ayırır və qeyd edir ki, birinci konsepsiyanın tərəfdarları həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşmə bildiyini mümkün sayırlar. Digər konsepsiya tərəfdarları isə cümlənin baş üzvlərinin xüsusiləşmə bilmədiyini vurğulayır və onu əsas gətirirlər ki, baş üzvlər ikinci dərəcəli üzvləri deyil, əksinə, ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvləri izah edir. “Sözün həqiqi mənasında yalnız ikinci dərəcəli üzvlər xüsusiləşmə bilər, çünki baş üzvlər cümlədə əsas məlumatın daşıyıcılarıdır və onları cümlənin predikativ əsasını pozmadan həmin cümlənin tərkibindən çıxarmaq olmaz” [9, s.73]. Bu cür yanaşmanı həm də professor N.S.Valqınanın elmi baxışlarında müşahidə edirik.

Dilçi alimlərdən professorlar B.Əhmədov və N.S.Valqınanın fikirlərinə aydınlıq gətirək. Bir halda ki xüsusiləşmələrin şifahi nitqdə fərqli intonasiya ilə, yazıda isə durğu işarəsi ilə cümlədən ayrıldığına fərqi yoxdur, o zaman belə çıxır ki, baş üzvlərin də xüsusiləşməsi baş verirsə, onlar cümlədə əlaqəsini itirmiş olur. Bu isə cümlənin qrammatik əsasının sarsılması deməkdir. Məlumdur ki, xüsusiləşməni

cümlədən xaric etmək olar və bunun nəticəsində cümlənin sintaksisi pozulmaz. “*Onun ayağının salamat qalmasından başqa, heç nə istəmirdim*” cümləsindən xüsusiləşmiş hissəni çıxarmaq mümkündür. Bundan sonra cümlənin tərtibatında heç bir çatışmazlıq əmələ gəlməz, amma cümlə yalnız əlavə məlumatdan məhrum olar. Başqa bir cümləyə – mübtədanın xüsusiləşdiyinə nəzər yetirək: *Onun bu halını qonaqlar, xüsusilə Mina xanım, böyük bir müjdə kimi qarşıladı* [A.Şaiq].

Aydın məsələdir ki, cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən “*qonaqlar*” və “*qarşıladı*” sözləridir. Xüsusiləşməni (xüsusilə Mina xanım) cümlədən xaric etməklə cümlənin qrammatik əsası pozula bilməz. “Baş üzvlər ona görə xüsusiləşmir ki, cümlə qrammatik əsası pozulmuşdur” fikri yalnız müəyyən şərt daxilində məntiqi cəhətdən əsaslı görünə bilər. Belə ki, qoşmalı xüsusiləşmələr yalnız ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədə aktualaşdırılmasıdır, həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlər aydınlaşıb dəqiqləşərək cümlədə başqa üzvlərdən fərqlənir. Ona görə də “baş üzvlər xüsusiləşmir” fikri qoşmalı xüsusiləşmələrə aiddir. Baş üzvlər xüsusiləşdikdə onların yarım predikativ keyfiyyətindən danışmaq mümkün deyil. Məhz bu cəhət onu göstərir ki, “baş üzvlər xüsusiləşmir” iddiası əsassızdır. Bunu təsdiqləmək üçün bir neçə mənbəyə müraciət edək: “Azərbaycan dilində bütün cümlə üzvləri xüsusiləşə bilər, çünki bu və ya digər cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi üçün bir sıra leksik-qrammatik vasitələr mövcuddur” [6, s.61].

“Mübtədanın xüsusiləşməsi. Mübtədə əsasən, xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta, həm də ...sözlərinin vasitəsilə xüsusiləşir” [7, s.713]. “Qoşmalı xüsusiləşmiş üzvlər yalnız ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər isə, nümunələrdən göründüyü kimi, həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvləri əhatə edir” [4, s.236]. Son sitatın müəllifi prof. Q.Kazımov buna dair aşağıdakı nümunələri göstərmişdir:

1. Vücudumuzda yaranan əzəmətlər, arzular, əməllər, sevgilər, *hətta dərin nifrətlər belə* nə üçün birdən-birə heç olur? [M.S.Ordubadi]
2. Saday bir az təəccübləndi ki, nə yaxşı Məmi dindirdi onu, axı şikəstə tərəfin adamları, *illah da arvadlar* Sadaygildən gen gəzirlər [İ.Məlikzadə].

Bu məsələdə professor B.Əhmədovun mövqeyi nisbətən fərqlidir. Düzdür, məlum məqalədə o, bəzi rus dilçilərinə istinad edərək baş üzvlərin xüsusiləşməsini qeyri-mümkün hesab edir. Bununla yanaşı, baş üzvlərin xüsusiləşməsinə dair bir neçə nümunə gətirir. Müəllif “biz, institutun qabaqcıl tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdük” cümləsini “onlar, institutun qabaqcıl tələbələri, yola düşdülər” cümləsi ilə müqayisə edərək bildirir ki, birinci cümlədə ikincidən fərqli olaraq xüsusiləşmiş üzvün əlavəsi xəbərlə uzlaşmır, ona görə də birinci cümləni xüsusiləşmiş, ikincini isə

xüsusiləşməmiş əlavə kimi qəbul etmək lazımdır. Deməli, müəllifin yanaşması belədir: dəqiqləşdirici, aydınlaşdırıcı əlavələr xəbərlə uzlaşmırsa, xüsusiləşir, uzlaşırsa, xüsusiləşmədən danışmaq olmaz. Professorun qiymətləndirməsi ilə razılaşmaq çətindir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxs əvəzliliklərinin əlavəsi onları fərqli formada ifadə etməkdən başqa bir şey deyil. Həmin əlavələr atributiv xarakter daşıyır (müqayisə edin: institutun qabaqcıl tələbələri olan bizlər və biz, institutun qabaqcıl tələbələri), eyni zamanda III şəxs şəklində ifadə olunur. Aşağıda həmin cümləni üç şəxsin iştirakı şəklində işlədək:

1. Biz, institutun əlaçı tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdük.
2. Siz, institutun əlaçı tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdünüz.
3. Onlar, institutun əlaçı tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdülər.

B.Əhmədovun fikrincə, 1 və 2-ci cümlədəki əlavəni xüsusiləşmiş hesab etmək olar, 3-cü cümlədəki əlavə isə xəbərlə uzlaşa bildiyi üçün xüsusiləşməmişdir. Alimin fikrini daha da sadələşdirək: 3-cü cümlədə “*institutun əlaçı tələbələri*” xəbərlə uzlaşırsa, deməli, avtonom deyil, xüsusiləşmə avtonom olmalıdır. Əgər qrammatik kateqoriyanın adına diqqət etsək, rus (обособление) və ingilis dilində (separation) nisbətən fərqli leksik məna ifadə edir. Hər iki dildə bu termin “ayrımçılıq” mənasına uyğundur. Azərbaycan dilində isə xüsusiləşmə konkretləşdirmə mənasına uyğun gəlir. “Ayrımaq”, “izolyasiya etmək” mənaları xüsusiləşmənin qrammatik kateqoriya kimi məzmununa daha yaxındır. Ona görə də xüsusiləşmələri müəyyən edərkən bu mənalara daha çox diqqət yetirmək lazımdır.

Hesab edirik ki, professor B.Əhmədovun yanaşması formaldır, çünki bu, avtonomluğu müəyyən edən cümlənin həmin yarımpredikativ hissə olmadan işləne bilməsidir. Buradakı qayda pozuntusu heç də norma pozuntusu sayıla bilməz. Xüsusiləşmənin məğzini yalnız mənada deyil, həmçinin sintaktik əlaqədə axtaran professor əks-argument kimi qoşmalı xüsusiləşmələrdən nümunələr gətirərək müqayisələr aparır, halbuki biz yuxarıda əlavələrin digər xüsusiləşmələrdən fərqləndiyini qeyd etmişik. O da məlumdur ki, istisnalar qaydaları dəyişmir. Xüsusiləşməyə aid üç başlıca əlamətdən yalnız birinin yoxluğuna istinad edib, üçüncü cümlədə əlavənin xüsusiləşməsini inkar etməyi doğru qəbul etmək olmaz, çünki:

- bu cümlələrin hər birində “institutun əlaçı tələbələri” birləşməsi tamamilə aktuallaşır;
- onun məna rolu qabardılır;
- o, avtonom bir üzvə çevrilir;
- intonasiya ilə ayrıldığı kimi, yazıda da vergüllə ayrılır;

- həmin birləşməni asanlıqla cümlədən xaric etmək olur;
- özünün qrammatik quruluşuna görə fərqlənərək sintaqma yaradır və s.

Ən başlıcası, xüsusiləşmələrin yarım predikativ xüsusiyyəti olduğu üçün onlar cümlədə asanlıqla ikinci xəbər yarada bilər.

Bütün qeyd olunan xüsusiyyətləri kənara qoyub, xüsusiləşmiş əlavənin xəbərlə uzlaşmasına görə onu öz adından məhrum etmək doğru olmaz. Burada söhbət şəxsə görə uzlaşmadan gedir. Belə ki, xüsusiləşən əlavələr həmişə xəbərlə kəmiyyətə görə uzlaşır. Professor Ə. Abdullayev də baş üzvlərin xüsusiləşməsini qəbul edir: “Bütün cümlə üzvləri eyni dərəcədə xüsusiləşmişdir. Bunlardan bəzilərinin xüsusiləşməsinə tez-tez, bəzilərininkinə isə gec-gec rast gəlirik. Çox az hallarda xüsusiləşən xəbər, mübtəda və təyindir” [1, s.192].

Ə. Abdullayev xüsusiləşməyə verdiyi tərifdə də cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsinə məhdudiyət qoymamışdır.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi iki yerə ayrılır:

1. Qoşmalı xüsusiləşmələr. Buraya ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşməsi daxildir [4, s.228].
2. Digər xüsusiləşmələr. Buraya isə həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşməsi aiddir:
  - a) xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, özü də, hətta, illah da və s. kimi leksik-qrammatik vahidlərin vasitəsilə xüsusiləşmə;
  - b) aydınlaşdırıcı, dəqiqləşdirici və qoşulma sözlərin xüsusiləşməsi.

Xüsusiləşmələr bəzi hallarda fakültativ xarakter daşıyır. Professor Ə. Abdullayev bu məsələyə dair öz mövqeyini belə ifadə etmişdir: “Elə konstruksiyalar vardır ki, orada xüsusiləşmə könüllüdür (fakültativdir); yəni müəyyən bir konstruksiyanı məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq, xüsusiləşdirərsən də, xüsusiləşdirməzsən də. Məsələn: *Bizim Əhməd oğlu Kamal Həmidov yarışda birincilik qazandı*. Bu cümlədə *Kamal Həmidov* sözlərini intonasiya və fasilə vasitəsilə xüsusiləşdirmək olar. *Bizim Əhməd oğlu, Kamal Həmidov, yarışda birincilik qazandı*” [1, s.194]. Əlbəttə, belə cümlələrdə xüsusiləşmə müəllifin istəyindən asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin cümləni “*Kamal Həmidov, bizim Əhməd oğlu, yarışda birincilik qazandı*” kimi dəyişsək, xüsusiləşmə imperativ xarakter alır, çünki bu zaman təyin cümlədəki yerini dəyişir. Bu isə xüsusiləşməni yaradan səbəblərdən biridir.

Bununla bərabər, fakültativ xarakterli xüsusiləşmələri yalnız bu tipli cümlələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Şəxs əvəzlilərinin əlavəsi də bir sıra hallarda fakültativ

xarakter daşıyır. Lakin Ə.Abdullayevin bu barədə fikirləri müəyyən ziddiyyət doğurur. O, xüsusiləşməyən əlavələrin çevrəsini təsvir edərək yazır: “Şəxs əvəzlilərinin yanında gəlib, ondan intonasiya vasitəsilə ayrılmayan əlavələr xüsusiləşməyən əlavələrdəndir: *El adətində var ki, sən – Gülövşə, ərsiz-ailəsiz qalıb, saçını ağardıb quruyasan?* [B.Bayramov]; *Biz – tələbələr onlara yardım etmək məqsədilə pul toplamışıq*” [1, s.197].

Müəllif qaydada “intonasiya vasitəsilə ayrılmayan” yazır, amma təqdim etdiyi nümunədə xüsusiləşmə tire ilə ayrılır. Deməli, burada da xüsusiləşdirmək müəllifdən asılıdır. Oxşar cümləni iki variantda təqdim edək:

1. *Sən Vəli mən Vəlidən nə istəyir?* (1-ci şəxslə 2-ci şəxsin dialoquna baxmayaraq, xəbər 3-cü şəxslə uzlaşır, “sən” sözü isə təyin rolunda çıxış edir).
2. *Sən, (yəni) Vəli, məndən, (yəni) Vəlidən nə istəyir?*

İkinci cümlədə isə şəxs əvəzlilərinin əlavəsi dəqiqləşərək işlənmişdir.

Ə.Abdullayevin xüsusiləşməyən əlavələrlə bağlı bir sıra digər mülahizələrinə də diqqət edək. Məsələn, müəllif yaxınmənalı mürəkkəb ismin (muzey-sərgi) ikinci hissəsini xüsusiləşməyən əlavələr sırasına aid edir. Bu sözlərin mənalarına diqqət yetirsək görərik ki, hər iki söz fərqlidir, biri digərini nə dəqiqləşdirir, nə də aydınlaşdırır. Verilən digər nümunədə (mühəndis və geoloq) isə həmin sözləri yaxınmənalı mürəkkəb isim kimi (mühəndis-geoloq) işlətmək mümkün olsa da, müəllifin məqsədindən asılı olaraq, cümlədə dəqiqləşdirici söz kimi də işlətmək olur: Neft şirkətinə yeni mühəndis – geoloq təyin edilmişdi. Başqa bir yanaşma: “İndi də yazanlar, “Biz tələbələr əla oxumağa söz vermişik” cümləsində tələbələr sözünün hər iki tərəfində vergül qoyurlar. Bu, o zamandan qalma ənənədir” [1, s.100].

Belə çıxır ki, bu tip cümlələrdə vergülün qoyulmasını “köhnə ənənə” hesab etməklə dilçi-alim bunu doğru hesab etmir. Digər tərəfdən, yazır ki, “xüsusiləşən əlavələrdə əlavə ilə əlavəli üzv arasında durğu, fasilə olur” [1, s.100].

Xüsusiləşməni əmələ gətirən şərait dilçi alimlər tərəfindən araşdırılmışdır.

N.Y.Şvedova xüsusiləşməyə tərif verərkən onun iki mühüm xüsusiyyətini önə çıxardır: nisbi mənə müstəqilliyi və punktuasiyanın köməyi ilə intonasiya cəhətdən ayrılması. Əslində, xüsusiləşmənin bu əlamətləri A.M.Peşkovskidən başlayaraq əksər dilçi alimlər tərəfindən vurğulanır. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən çıxan nəticə budur: xüsusiləşmələr cümlədə vergül (bəzi hallarda tire) vasitəsilə ayrılır. Aşağıda verilmiş bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

1. *Məni buraya, öz kəndimizə, təzə müəllim təyin ediblər* [Ə.Haqverdiyev].
2. *Orta təhsil almış sizlər, kolxozun qabaqcıl gəncləri, buna necə dözürsünüz?*
[M.İbrahimov]

3. *Sonra hökmdar çadırdan çıxdı, özü də adətinə xilaf olaraq, birinci çıxdı* [Y.Səmədoğlu].
4. *Onun özünə hərdən, ələlxüsus son iki-üç ildə elə gəlirdi ki, heç Jitomirdə olmayıb* [Y.Səmədoğlu].
5. *Vüçudumuzda yaranan əzəmətlər, arzular, əməllər, sevgilər, hətta dərin nifrətlər belə nə üçün birdən-birə heç olur?* [M.S.Ordubadı]

Xüsusiləşmələr cümlənin əvvəlində və sonunda işləndikdə cümlə üzvlərindən durğu işarəsi vasitəsilə ayrılır. Bu qaydaya hamı birmənalı olaraq riayət edir. Məlumdur ki, postpozitiv mövqedə təyin və tərz-i-hərəkət zərfliləri xüsusiləşir. Lakin yuxarıda verilmiş nümunələrdən aydın görünür ki, xüsusiləşmə cümlənin ortasına təsadüf edərsə, çoxları onu hər iki tərəfdən durğu işarəsi ilə fərqləndirmir. Cümlənin ortasında gələn xüsusiləşmələrin durğu işarəsi vasitəsilə fərqləndirilməsini zəruri edən aşağıdakı səbəblər vardır:

1. Xüsusiləşmələr nisbi məna müstəqilliyinə malikdir. Bu o deməkdir ki, xüsusiləşmələr xitab və ya ara sözlər qədər müstəqil deyil.
2. Xüsusiləşmələr fərqli intonasiya ilə deyilir.
3. Xüsusiləşmələr cümlənin əvvəlində və sonunda cümlədən durğu işarəsi vasitəsilə ayrılırsa, deməli, cümlənin ortasında da hər iki tərəfdən fərqləndirilməlidir.
4. Xüsusiləşmələr cümlədə avtonom şəkildə olduğu üçün cümləni onların iştirakı olmadan işlətmək olur və bu zaman cümlənin məzmununda heç bir dəyişiklik yaranmır. 4 və 5-ci cümləni bu şəkildə də işlətmək mümkündür: *Onun özünə hərdən elə gəlirdi ki, heç Jitomirdə olmayıb* [Y.Səmədoğlu]; *Vüçudumuzda yaranan əzəmətlər, arzular, əməllər, sevgilər nə üçün birdən-birə heç olur?* [M.S.Ordubadı]
5. Xüsusiləşmiş əlavələr cümlədə bəzən vergül, bəzən də tire vasitəsilə fərqləndirilir və ya ayrılır. Əlbəttə, bu zaman hər iki variantdan istifadə etmək olar. Vergüldən istifadə olunduqda xüsusiləşmiş əlavədən həm əvvəl, həm də sonra vergül qoyulmalıdır, əks halda, məna dolaşığı yarana bilər:
  1. Bələdiyyə sədrini – qonşumuzu – iclasda məzəmmət etdilər.
  2. Bələdiyyə sədrini, qonşumuzu, iclasda məzəmmət etdilər.

Əgər sonuncu cümlədə hər iki tərəfdən vergül qoyulmazsa, “*bələdiyyə sədri*” və “*qonşumuz*” sözləri fərqli anlayışlar kimi başa düşülər. Elə anlaşıla bilər ki, həmin sözlər həmçins üzvlərdir (bələdiyyə sədrini və qonşumuzu iclasda məzəmmət etdilər). Beləliklə, cümlənin ortasında gələn xüsusiləşmələrin fərqləndirilməsi imperativ xarakter daşıyır.

Nəticə / Conclusion

Bu məqaləni yazmaqda əsas məqsədimiz xüsusileşmələrdə durğu işarələrinin düzgün qoyulmasına diqqət çəkməkdir. Xüsusileşmələrdə durğu işarələrindən istifadə bir çox hallarda səhvlərlə müşahidə edilir. Belə qayda pozuntusunu yalnız məktəblilərin yazılarında deyil, eyni zamanda söz sənətkarlarının yaratdığı bədii nümunələrdə də müşahidə edirik. Hətta eyni yazıçı cümlənin ortasında gələn xüsusileşməni gah durğu işarəsi vasitəsilə ayırmış (yəni bir tərəfdən vergül qoymuş), gah da fərqləndirmişdir (hər iki tərəfdən vergül qoymuşdur). Yazı mədəniyyəti ilə məşğul olan hər bir kəs bu cür müxtəlifliyin səbəbini anlaya bilmir. Bu isə, problemin elmi mexanizmini anlamaqda çətinlik yaradır. Nəticədə, insanlar bir-birini yazı vasitəsilə anlamaqda çətinlik çəkirlər. Məqalədə bir neçə fakta əsaslanmaqla sübut edilmişdir ki, cümlənin ortasına təsadüf edən xüsusileşmələr, əgər imperativ xarakter daşıyarsa, mütləq fərqləndirilməlidir. Bir halda ki cümlənin sonuna təsadüf edən xüsusileşmədən qabaq, əvvəlində gələndən isə sonra vergül qoyulur, deməli, xüsusileşmə cümlənin ortasında gələndə də hər iki tərəfdən vergül vasitəsilə fərqləndirilməlidir. Şübhə etmirik ki, problemə bu cür elmi yanaşma xüsusileşmələrdə durğu işarəsinin qoyulması ilə bağlı yanlışlıqların aradan qaldırılmasında müsbət rol oynayacaqdır. Məsələnin didaktik əhəmiyyəti daha böyükdür. İnanırıq ki, tədris prosesində bu problemlə bağlı anlaşılmazlıqlara son qoyulacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Şərq-Qərb. 215 s.
2. Əhmədov B. (1981). Xüsusiləşmələr və onların tədrisi haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jurnalı, № 3. Bakı.
3. Xəlilov B. (2017). Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Adiloğlu.
4. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil.
5. Будагова З.И. (1982). Азербайджанский язык. Баку, ЭЛМ.
6. Грамматика Азербайджанского языка. (1971). Под редакцией акад. М.Ширалиева. Баку, ЭЛМ.
7. Краткая русская грамматика. (2002). Под редак. Н.Ю.Шведовой и В.В.Лопатина. 553 с.
8. Валгина Н.С. (2002). Синтаксис современного русского языка. М.: Логос.
9. Пешковский А.М. (1956). Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-ое. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР.
10. Попов П.Н. и др. (1986). Современный русский язык. Учебное пособие для студентов пединститутов. М.: Просвещение.